

■ JACQUES LE GOFF
STŘEDOVĚKÁ
IMAGINACE

ARGO / 1998

Y
E
d
P
a
ce
ze
řo
in

e

DLOUHÝ STŘEDOVĚK

Když ve druhé polovině 15. století vymysleli italští humanisté termín středověk (patrně poprvé jej použil v roce 1469 papežův knihovník Giovanni Andrea), chtěli tím zdůraznit rozdíl mezi „starým“ člověkem oněch časů a „současným moderním člověkem“, člověkem renesance. Prvních obrysů tak nabyla čistě pozemská, světská periodizace dějin, která se však se starou křesťanskou chronologií šesti věků počínající Stvořením světa nevylučovala. Vyjadřovala nejprve neutrální, postupem času ale stále výraznější protiklad mezi starým a moderním, který se dostával do popředí již od raného středověku. V tomto pojetí znamenalo slovo *moderní* dlouho pouze *aktuální, dnešní*. Od konce 13. století se začíná prosazovat myšlenka pokroku a překonávání minulosti. Oproti hudbě skládané před rokem 1300 prosazuje *ars nova* hudbu novou, *logici moderni* a *theologi moderni* se odvracejí od aristotelismu, který byl živnou půdou univerzitní scholastiky 13. století. Marsilius z Padovy používá ve svém díle *Defensor Pacis* (1324), v němž načrtává princip politiky oddělené od náboženství, státu zbaveného poručnictví církve, slovo *moderní* pro označení všeho, co s sebou přináší něco nového. Giotto se cítí ve srovnání s Cimabuem a byzantskými malíři jako moderní a je za moderního považován. *Devotio moderna* se rozchází s náboženstvím, plným pověřivosti i scholastického racionalismu, z nějž vycházela náboženská praxe 12. a 13. století. Právě tímto způsobem, prosazováním modernosti prezentované jako návrat ke skutečnému starověku, ke starověku řeckému, římskému, ale i biblickému, na což bychom neměli zapomínat, se pod rukama humanistů rodí středověk, cosi jako temná chodba mezi dvěma světlými érami, vynikajícími vědami, uměním a vzdělaností. Jsme svědky skutečné kulturní revoluce.

S dělením historie lidstva na tři období – starověk, středověk a novověk – se však setkáme až u německých vzdělanců 17. století (Georges Horn v díle *Arca Noe* z roku 1666 klade *medium aevum* mezi léta 300 a 1500; zároveň vzniká i pojem století). S touto myšlenkou pracuje také velký francouzský učenec Du Cange, když v roce 1678 publikuje

svůj velký *Glosář* „střední a pozdní latinské kultury“, v němž rozlišuje dvoji latinu: starověkou a středověkou, tzn. dekadentní.

V 18. století se ve francouzštině začíná šířit termín *latin savant* (učebnická latina) a pomalu se prosazuje periodizace dějin na tři období. Středověk byl podle osvícenských představ dobou nevydařenou, dobou temna. Jakkoli romantismus usiloval o „rehabilitaci“ středověku, jakkoli se pozitivismus snažil hodnotit jej stejnými měřítky jako ostatní období či spíše jako určité přechodné vývojové období, středověk a všechno středověké dostalo pejorativní nádech. Složitý a nejednoznačný zájem dnešní civilizované společnosti o středověk jen těžko skrývá nános světského opovržení. Středověk je v dnešním chápání cosi primitivního, ač přitažlivého, ale v podstatě barbarského, něco jako černošské umění, něco, co působí zvrácenou rozkoš z návratu k počátkům. Středověk proklínají dokonce národy a civilizace, které jej nezažily. Alžírský prezident Šadlí nedávno prohlásil, že alžírský lid se již nikdy nevrátí ke středověku ztělesňovanému náboženskými fundamentalisty.

U zrodu pojmu středověk, ale i v jeho samorné podstatě nacházíme vždy radikální řez, který přinesla renesance. Ke starým problémům, k nekonečnému sporu o středověk a o renesanci se zde již nebudu vracet. Navrhuji jen, abychom na onen radikální řez nazírali v jeho skutečných rozměrech a abychom ho chápali jako jev sice pozoruhodný, ale bez hlubšího dopadu. Dějiny žádnou renesancí neprošly. Docházelo vždy jen k různým proměnám a ty se dlouho skrývaly pod maskou návratu k antice. Renesance jsou charakteristické pro celé období od starověku až do doby, kdy je modernost přijata v plné šíři, do poloviny 19. století. Renesance karolínská v 8.–9. století, renesance 12. století, „velká“ renesance, která v Itálii začíná ve 12.–14. století, zatímco jinde ve světě vrcholí v 15.–16. století, několik renesancí 18.–19. století, jež se omezují na umění, literaturu nebo teologii (novoklasicismus, novogotika – kde antiku nahrazuje středověk, novotomismus atd.). Renesance ani zdaleka není koncem středověku; renesance jsou jevem charakteristickým pro celé dlouhé středověké období hledající v minulosti nějakou autoritu, nějaký vzdálený zlatý věk. Nejen že „velká“ renesance nemá přesný časový začátek (v Evropě se rozdíl pohybuje mezi třemi až čtyřmi staletími), ale existuje i mnoho významných historických jevů, které renesancí přesahují. Výskyt dýmějového neboli černého moru v letech 1347–1348 se evropským historikům jeví stále více jako

okamžik velkého zlomu, hovoří se o období před morem a po moru, o období růstu a o období krize, o období stability a o období nejistoty. Mor je jev dlouhodobý a bez ohledu na renesanci v průběhu tří a půl století těžce doléhá na demografické, biologické a psychologické dějiny Evropy před rokem 1720, kdy se naposledy objevuje v Marseille.

Marc Bloch hledal obdobný dlouhodobý jev, který by mohl studovat od jeho vzniku po zánik, a zvolil si královský zázrak, onu zázračnou léčirelskou schopnost francouzských a anglických králů, v níž věřili lidé postižení krticí nebo skrofulózou, tj. tuberkulózním zánětem mízních uzlin, anebo nemocmi provázenými otoky krčních uzlin. Období víry v královský dotek, období králů-divotvárců trvalo od 11. (možná až od 12.) do 18. století. Ve Francii byl účinek královského doteku doložen u Ludvíka VI. (1108–1137) a naposledy jej užil Karel X. po korunovaci v roce 1825. Marc Bloch však ukazuje, že se posvátná královská moc zakládala na víře, která byla součástí mentality, na víře, která byla společná lidu i elitám, na víře v existenci zázraku a v zázračnou moc králů, těchto laiků požívajících výlučného postavení.

Kromě královského zázraku se musíme zmínit o pomazání olejem seslaným z nebes, jež bylo základním prvkem královské korunovace ve Francii. V tom se francouzští králové lišili od ostatních vládců křesťanského světa, právě v tom byli nejkřesťanštější. Olej, jímž byl král při korunovaci v Remeši pomazán, nebyl pouze olejem vysvěceným vysokým církevním hodnostářem, který obřad vedl, byl zázračnou tekutinou. Králi Francie se skutečně dostávalo pomazání od Boha. Na témže základě spočívá od 9. do 17. století výklad křesťanského pojetí posvátné královské moci. Remešský arcibiskup Hincmar zaznamenal tuto legendu v 9. století tak, jak později přešla do korunovačních obřadů. V legendě se vypráví, že na konci 6. století přinesla holubiце (Duch svatý) tykev s božským olejem, jímž svatý Remigius pokřtil Chlodvika, a že v remešském kostele, kde byla svatá tykev uložena, je tento olej užíván k pomazání králů Francie. Angličtí králové, kteří se chtěli dostat na roveň francouzských králů, podporují na počátku 14. století šíření jiné legendy, podle níž Tomáš Becket dostal ve druhé polovině 12. století od Panny Marie tykev s olejem nadpřirozeného původu, určeným k pomazání pátého anglického krále po skončení vlády tehdejšího panovníka (Jindřich II.), tedy k pomazání Eduarda. A konečně, když se roku 1594 dal Jindřich IV. pomazat v Chartres, neboť Remeš byla v rukou Ligy, dal z marmoutierského opatství nedaleko

Tours dovézt olej, který prý na konci 4. století anděl snesl z nebes svatému Martinovi, aby jej zbavil bolestí po pádu, jehož původcem byl ďábel. Svatá tykev z Marmoutier byla již dříve přenesena k lůžku umírajícího Ludvíka XI.

Bernard Chevalier se ve své nedávno publikované a pozoruhodné knize zabývá francouzskými, tzv. dobrými městy (*Les Bonnes villes françaises*, 1982). Dobrá města jsou ona dostatečně silná a bohatá města, která vedle církve a šlechty zastupovala zemi, konkrétně její třetí stav. Dobrá města jsou privilegovanými prostředníky i vojenskou a fiskální oporou francouzského krále, ačkoli královská politika vůči nim vedle úcty k jejich výsadám obnáší i snahu o jejich ovládnutí. Dobrá města a jejich síť, jak nám je Bernard Chevalier představuje, se objevují ve 13. století a na počátku 17. století prakticky ztrácejí význam.

Kde tedy hledat radikální řez mezi středověkem a renesancí? Obecně vzato přetrvávají v evropské společnosti od 4. do 19. století jisté základní struktury, umožňující pochopit kontinuitu uplynulých patnácti století. Jako čtecí mřížka nám může posloužit Marxova koncepce feudálního výrobního způsobu. Aniž bychom se jí zabývali do detailu, musíme jí přiznat mnohé přednosti: spojuje technologii výroby, ekonomické zřízení a sociální struktury a definuje je jako nerovnou smlouvu mezi pánem a jeho živiteli (především rolníky), neboť převážnou část přebytku pohlcuje feudální renta a účelem systému je soustředit se spíše na prostou reprodukci než na reprodukci rozšířenou. Z tohoto úhlu pohledu leží středověk, ztotožňovaný s feudalismem, někde mezi starověkem, který bychom mohli charakterizovat otrokářským výrobním způsobem, a novověkem, definovaným kapitalistickým výrobním způsobem. Krátce řečeno – středověk sahá od zániku Římské říše po průmyslovou revoluci.

Existuje však i středověk poznamenaný svou vládnoucí ideologií, která není odrazem jeho materiální základny, ani idealistickou hybnou silou jeho historie, nýbrž přímo jednou ze základních složek jeho ústrojenství. V dlouhém středověku vládne křesťanství, které je zároveň náboženstvím i ideologií a má k feudálnímu světu velmi komplexní vztah, neboť jej zároveň zpochybňuje i ospravedlňuje. Nechceme tím samozřejmě říci, že křesťanství je dnes neživé či zanikající, chceme pouze poznamenat, že od 19. století již v naší společnosti neplní onu vůdčí úlohu, kterou zastávalo od 4. do 19. století, a že ztratilo své prakticky monopolní ideologické postavení, které mu v té době náleželo.

To mimo jiné znamená, že nelze provést seriózní analýzu středověku, která by maximálním možným způsobem neměla na zřeteli církev a náboženství. Dlouhý středověk je řízen především zápasem odehrávajícím se v nitru člověka a v jeho okolí mezi dvěma téměř vyrovnanými silami – Satanem a Bohem, přestože jedna z nich je teoreticky podřízena druhé. Dlouhý feudální středověk to je zápas mezi ďáblem a Bohem, zrození a smrt Satana, začátek a konec celé epochy.

Na dlouhý středověk lze nahlížet i z jiných, méně globálních hledisek, než jsou ta, která jsem právě uvedl. Dlouhý středověk můžeme chápat také jako dobu, kdy v Evropě vzniká (nebo se obnovuje) schéma triády – trojího lidu a trojí funkce, jak ji definoval Georges Dumézil. Toto schéma lze postřehnout již v 9. století v Anglii; největší slávě se těší v 11. století, kdy se společnost skládá z *oratores, bellatores, laboratores*, z lidí, kteří se modlí, válčí a pracují, z kněží, válečníků a rolníků, a přetrvává až do francouzské revoluce, kdy získává podobu tří stavů. Po průmyslové revoluci vzniká trojfunkční schéma zcela jiné povahy, které rozoznává tři sféry definované ekonomy a sociology: primární, sekundární a terciární.

Z dalšího možného hlediska, z hlediska dopravy a ovládnutí prostoru člověkem, je středověk dlouhým obdobím, v němž po překonání pohonu lidskou a dobytčí silou, jež jsou charakteristické pro starověk, a před nástupem železnice v 19. století převážil vůz a kůň.

Hovoříme-li o nemocech, vidíme, že po zániku starověké hygieny (lázně) a před vznikem moderní nemocnice je středověk dobou lékařů-čarodějů, dobou týrání nebo hanobení lidského těla, dobou bez hřišť a sportu, dobou, kdy se objevují první špitály, které však původně poskytovaly azyl, později izolaci, ale nikoli léčbu. Pokud jde o kulturu, je dlouhý středověk od zániku starověkých škol po zavedení povinné školní docházky v 19. století obdobím pomalé alfabizace, obdobím víry v zázraky, epochou dlouhého dialogu doprovázeného spory a plagiáty, dobou vysoké a lidové kultury. Je to čas vyprávění a pohádek, jak v psané, tak v ústní podobě. Patří k nim např. exemplum, poučná anekdota, kterou západní civilizaci zanechali východní mniši ze 4. století. Šíří se od 12. do 18. století a vyplňuje prostor mezi slavnými výroky biblických poustevníků a mezi sbírkami pohádek folkloristů 19. století, okouzlených krásou smrti. Patří k nim i námět o andělu a postevníkovi, předávaný od fabliaux 12. století po Voltairova *Zadiga*.¹⁾

V tak dlouhém středověku je zajisté možné, a dokonce nutné rozli-

šovat několik mezidobí, jako jsou: raný středověk, neboli pozdní starověk a geneze feudálního systému od 4. do 9. století; vrcholný středověk od 10. do 14. století, období velkého rozkvětu, jemuž odpovídá středověk jako takový, podržíme-li se jeho zúžené definice; pozdní středověk, doba krizí, spadající do 14.–16. století; a nakonec starý režim, kdy feudalismus vysílá poslední výstřely anglické revoluce k revoluci francouzské. Starý režim je vymezen na jedné straně objevem „konečného světa“ (jak jej nazval Pierre Chaunu), kdy se Evropa se svými loděmi, dobrodruhy, vojáky a misionáři pustila do jeho dobývání, a na straně druhé průmyslovou revolucí.

Odmítneme-li však, společně s Kryzstofem Pomianem,²⁾ jakýkoli pokus o periodizaci dějin – neboť, jak to výstižně vyjádřil Witold Kula, každá epocha představuje koexistenci asynchronismů, kdy různé série historických jevů probíhají se vzájemným posunem – můžeme historický výklad opřít o konkrétní *modely*, z nichž se jako nejhodnější pro výklad našeho dlouhého středověku ukazuje základní model: feudální zřízení neboli feudalismus.

V čem spočívá pro dnešního člověka, a zvláště pro člověka dnešní západní společnosti smysl koncepce dlouhého středověku? Takto pojatý středověk především zmírňuje rozpor mezi dvěma stejně mylnými obrazy úzce definovaného středověku: podle temného obrazu je středověk ztotožňován s dobou temna, světlý obraz vyzdvihuje idylickou éru pravé víry, harmonické společnosti s pevnou strukturou cechů, rozkvětu vrcholného umění, které vzešlo z lidových vrstev. Může snad někdo říci, že středověk, na jehož počátku stojí barbaři, byl dokonalý, a může snad někdo popřít, že středověk vrcholící osvícenstvím nebyl dobou velkého pokroku? Koncepce dlouhého středověku umožňuje lépe pochopit, kam směřovala epocha, která přinesla hladomor, obrovské epidemie, bídu a hořící hranice, ale také katedrály a hrady, vynalezla nebo objevila město, univerzitu, zaměstnání, vidličku, kožich, sluneční soustavu, krevní oběh, toleranci atd.

Dlouhý středověk dále připomíná, že vývoj civilizace tak, jak jej popsál Norbert Elias, zatím nedošel dál než do svých počátečních fází, bez ohledu na nebezpečí nové apokalypsy – jaderného sebezničení. Zdá se, že dlouhý úsek středověku je z této dlouhodobé perspektivy lépe přizpůsoben rámcové chronologii či pomalejší historii, kde vývoj hlubinných, materiálních a mentálních struktur znamená více než vývoj událostí rychlých, ale povrchových.

Díky koncepci dlouhého středověku můžeme konečně lépe odpovědět na očekávání těch, kdo se dnes o středověk zajímají a hledají v něm jak náš původ, naše zrození či dětství, tak i sen o prostém a šťastném životě, který jsme sotva opustili. Je to, podle Petera Lasletta, onen svět, který jsme ztratili, i když nás k němu stále váže nostalgická vzpomínka na dobu našich prarodičů. Je to středověk, s nímž nás stále ještě pojí nepřerušovaná tradice ústního podání.

POZNÁMKY

- 1) C. BRÉMOND, J. LE GOFF, J.-C. SCHMITT, *Exemplum*. Turnhout 1982.
- 2) K. POMIAN, *Périodisation*, in: *La Nouvelle Histoire*, ed. J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, Paris 1978, s. 455-457.

I. TAJEMNO

TAJEMNO STŘEDOVĚKÉHO ZÁPADU¹⁾

I. Základní aspekty a problémy

Problematiku kategorie tajemna v civilizaci a ve společnosti je třeba studovat na úrovni slovní zásoby, která sice není nejdůležitější, ale má prvořadý význam. Má-li být naše práce seriózní, musíme se zaměřit na sémantické pole slova tajemno. Jak je v historických vědách zvykem, je nutné porovnat naši slovní zásobu se slovní zásobou těch historických společností, které jsou předmětem našeho bádání. Termín tajemno považuji pro jeho komparativní možnosti za velmi vhodný. Především jde o to vymezit, co pod pojmem tajemno rozumíme my, a posléze, jak lidé středověku chápali a vyjadřovali to, co my dnes nazýváme tajemnem. Muslimský svět měl, nemýlím-li se, pro označení tajemna slovník velmi bohatý. To má své výhody, ale možná i nevýhody. Za výhodu považuji, že se nám nabízí mnohem přesnější obraz toho, co lidé muslimského světa, a především jeho intelektuální a vzdělané vrstvy do oblasti tajemna zahrnovaly. Otázkou naopak zůstává, zda v muslimském světě existoval výraz, který by – *mutatis mutandis* – odpovídal tomu, čím je pro nás tajemno. Středověký západní svět takový výraz měl. Vzhledem k tomu, že se zde jedná o *vzdělaneckou* kulturu, byl ve středověku používán latinský výraz *mirabilis* (podivuhodný) a měl přibližně stejný význam jako tajemno. Středověcí klerikové přesto neznali takovou mentální, literární a intelektuální kategorii, která by se přesně shodovala s *tajemnem*. Je jisté, že to, co odpovídá našemu tajemnu, v němž my spatřujeme určitou duchovní nebo literární kategorii, vnímali zcela jistě středověcí klerikové a ti, jimž předávali své vědomosti, jako svět, nicméně byl to svět materiální, jenž představoval spíše sbírku předmětů než kategorii.

Další problém se samozřejmě týká etymologie. Na počátku všech *mirabilii* (věcí podivuhodných – divů) vidíme kořen *mir* (*miror* – podívat se), implikující zrakový vjem. Jde o pohled. *Mirabilia* představují